

*Kimə mən üns ilə baxdım
məni təshifi yandırıdı,
Kimə qəlbimdə yer verdim
məni qovdu kənarından
Kimə yar dedim dərhal
dönüb mənə nar oldu,
Vəfa umdumsa hər kəsdən
cəfa etdi mənə hər an.*

Dramaturq, maarifçi, şair, materialist, filosof və ictimai xadim, dramaturgiya və ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçiliklə realizmin yaradıcılarından biridir. Axundzadə dövrünün ən qatı cəhəlet və məzhəb qadağalarına meydən oxuyaraq milli oyanışın və elmi düşüncənin əsasını qoydu. Onun əsərləri və ideyaları Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, həmçinin Şərqi maarifçiliyində əvəzsiz rol oynamışdır.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci il iyulun 12-də Azərbaycanın qədim bölgələrindən olan Şəkidə anadan olmuşdur. İlk dini təhsilini Şuşada almış və burada mədrəsə təhsili görmüşdür. Ərəb və fars dillərində klassik şeirlər yazmaqla ədəbi fealiyyətə başlamış, zamanla dini-fəlsəfi təfəkkürə tənqidini yanaşmağa başlamışdır. O, 13 yaşına qədər ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycanında yaşamış, 1825-ci ildə Şəkiyə qayıtmışdır. Fətəlinin əmisi Axund Hacı Ələsgər 1832-ci ildə onu Gəncəyə aparmışdır. Burada o, məntiq və şəriət elmlərini öyrənməklə yaşı, görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu Mirzə Şəfi Vazehdən xəttatlıq sənətini də mənimsemmişdir. Mirzə Şəfi Vazehlə tanışlıq gənc Fətəlinin həm həyatına, həm də yaradıcılığına, ümumilikdə onun formalasmasına böyük təsir göstərmişdir. Ənənəvi Şərqi təhsili alan Mirzə Fətəli Axundzadənin dahi Mirzə Şəfi Vazehlə görüşü onun həyatında tamamilə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu, təfəkkür və dünyagörüsündə əsaslı dəyişikliklərə yol açdı. Mirzə Şəfi onu "riyakar və şarlatan" olmaqlan, yeni ruhaniliyin məhdudiyyətlərindən uzaqlaşdırmaq idi. Lakin məqsədi İslam dinine nifrat yaratmaq yox, başqa bir mədəniyyət və təhsil modelinin mövcudluğunu göstərmək, yeni tarixi dövrə xalqa namusu və faydalı xidmetin daha səmərəli yollarını izah etmək və inandırmaq idi. Tərcüməyi-halında Mirzə Fətəli yazdı: "...Mirzə Şəfi Ürfan bütün suallarımı mənə təlqin etdi və qəfət pərdəsini gözlərimdən açdı". O dövrədə mövcud olan qadağalar və cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq "hami kimi yaşamaq" prinsipi Axundzadə üçün artıq qəbul edilməz idi. Onun ruhani təhsilən imtinasi və yeni düşüncə yoluunu seçməsi, bəziləri üçün nankorluq kimi qəbul edildi. Eyni zamanda, Axund Hacı Ələsgər kimi dindar bir ailənin övladının "kafirlək" yolu tutduğu düşünülürdü. Həmçinin, o, təminatlı və rahat gələcəkdən imtiyana edərək, geniş xalq kütləsinin inamına və dəyərlərinə birmənalı yanaşı.

Dövrün müasir elmlərinə böyük maraq göstərən Fətəli 1833-cü ildə Şəkidə açılan rus məktəbində bir il təhsil alıb. 1834-cü ildə Tiflisə köçərək Qafqaz canişinliyində tərcüməçi və rəsmi məmər kimi çalışmağa başlayan Axundzadə burada Avropa elmi, Rus maarifçiliyi və Qərb ədəbiyyatı ilə tanışlıq imkanları qazanır. Onun intellektual çevrəsi Cənubi Qafqaz ziyalılarından ibarət idi. Heyatının bu mərhələsində o, artıq İslam fəlsəfəsinin sərhədlərindən çıxaraq daha geniş, dünyəvi-

Mirzə Fətəli Axundzadə

fəlsəfi baxışlara yiyələndi. Tərcüməçilik fealiyyəti isə ona mədəniyyətlərə dərindən nüfuz etməyi öyrətdi. Axundov İran və Qafqazdakı dini fanatizmin, molla təfəkkürünün və təhsildəki geriliyin səbəbini siyasi sistem və ideoloji quruluşla əlaqələndirirdi. Bu səbəbdən Axundzadə sistemli maarifçilik, mədəni inqilab arzu edirdi. O, 1850-ci illərdən etibarən yalnız yazılı yox, həm də filosof kimi çıxış etməyə başladı. Hərərəfli maarifçilik çağırışları təkcə Azərbaycan deyil, İran və Osmanlı ziyalıları tərəfindən də diqqətə izlenilirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə eyni zamanda Azərbaycan realist ədəbiyyatının və dramaturgiyasının banisi kimi tarixə düşmüşdür. Onun yazdığı altı komediya həm forma, həm də məzmun baxımından Şərqi ədəbiyyatında tamamilə yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu əsərlər XIX əsrin ikinci yarısında ideoloji və sozial hadisə kimi meydana çıxmışdır. Axundzadənin dram janrına müräciəti sadəcə forma dəyişikliyi deyil, yeni ədəbi dil, bədii üslub, ideoloji yüksəltir. 1850-ci illərdə yazdığını "Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan Həkimi-Nebatət və dərvish Məstəli şah Cadükünü-Məşhur", "Sərgüzəsti-vəziri-xani-Lənkəran", "Hekayəti xırsı-quldurbasan" və "Aldanmış kəvəkib" maarifçilik və satiranın sintezində qurulmuş realist əsərləri idi. Axundzadə bu əsərlərdə dini fanatizmi, mövhüməti, cahil mollaları, yalançı şeyxləri və Avropa elmine qarşı çıxan təfəkkür kəskin şəkildə tənqid edirdi.

O yazdı ki, "xurafat içinde yaşayan cəmiyyət öz ayaqları üzərində dəyana bilməz". Axundzadənin pyesləri xalqın gündəlik danişq dilində yazılmışdır. O, klassik fars-tatar sintaksisindən uzaq duraraq dilin canlı, yumorlu, satirik imkanlarından istifadə etmişdir. Bu, həm teatr səhnəsində dinamikanı artırır, həm də tamaşaçı ilə ədəbiyyat arasında körpü qururdu. Dram əsərlərində xalqın mentaliteti, stereotipləri canlı şəkildə eks olunmuşdu.

Axundzadə teatri ictimai təfəkkürün dəyişdirilməsi üçün ən təsirli tribuna hesab edirdi. Bu səbəbdən o, Rusiyada, Qafqazda və hətta İranda teatrın təşkili ilə bağlı layihələri irəli sürmüştə, Tiflisdə müasir teatrın yaradılmasının təşəbbüsçülərindən olmuşdur. Teatrın sosial funksiyası onun üçün mədəni inqilabın bir hissəsi idi.

Onun fikrin-

cə, "xalqın əxlaqını düzəltmək üçün teatr məktəbdən sonra ikinci əsas vasitədir".

Axundzadə maarifçiliyi dövlət idarəciliyi səviyyəsində də həyata keçirmək istəyirdi. O, İran şahına, Rusiya maarif nazirinə və Qafqaz canişininə ünvanlaşdırılmış məktublarda dini institutların ləğvini, konstitusiyalı idarəetməyə keçidi, molla sinfinin məhdudlaşdırılmasını və dünyəvi məktəblərin açılmasını tələb edirdi. Bu məktublar dövlət düşüncəsində modernist, Avropayönü təməyülən başlanğıçı kimi dəyərləndirile bilər. "Üç məktub" silsiləsində yazdı: "Millətə elm verin, şəriət deyil. Elm milləti azad edər, şəriət isə müti". Axundzadə qadınların maarifdən kənardı qalmasını, cəmiyyətdə ikinci dərəcəli varlıq kimi görünməsini də dövrün ağır faciəsi hesab edirdi. O, qadınların təhsil almasını, ailədə və cəmiyyətdə söz sahibi olmasını cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti sayırdı. Qadın məsələsinə dair bəzi qeydlərində Avropa cəmiyyətində qadın hüquqlarının tədricinə bərpa olunması nümunə göstərirdi: "Cəmiyyətin yarısı zəncirdədirse, o milətət azad sayıla bilməz".

Axundzadənin ideyaları "Kəməlüddövlə və Məcdüddövlənin mübahisəsi" adlı fəlsəfi traktatında öz əksini tapmışdır. İran ziyalıları onu "fikir inqilabçısı" adlandırır, əsərlərini gizli cəmiyyətlərdə, mədrəsələrdə və hətta məscidlərdə belə müzakirə edirdilər. Bu əsərdə iki xəyali filosofun dialoqu formasında cəmiyyətin quruluşu, dinin rolu, qanunların mahiyəti, azadlıq, qadın hüquqları, fərdi mülkiyyət və təhsilin əhəmiyyəti müzakirə olunur. Əsər Axundzadənin dünəyaya baxışının fəlsəfi manifestidir.

Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist dramaturgiyanın banisi, ədəbiyyatın fəal təhlilçisi, yeni ədəbi düşüncə sisteminin qurucusu və ilk elmi ədəbi tənqid məktəbinin əsasını qoymaşlıyyət kimi tarixə düşmüşdür. O, ədəbiyyatı ictimai şüurun mühüm aləti kimi dəyərləndirir və yazıçı məsuliyyətini "xalqın düşüncəsinə təsir edən mühəndislik" kimi görürdü.

Axundzadənin 1860-ci illərdə rus dilində yazdığını "Ədəbi məktublar" əsəri Şərqi ədəbiyyatında ilk sistemli ədəbi-tənqidli traktat hesab edilir. Bu məktublarda o, Şərqi poeziyasının quruluşuna, ideyasına və dilinə ciddi tənqidli yanaşma sərgiləyirdi.

Axundzadənin tənqidli və estetik baxışları Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Səmed Vurğun və Hüseyin Cavid kimi yazıçıların dünyaya baxışının formalşamasına təsir göstərmişdi. Onun "realist ədəbiyyat - realist düşüncə yaradır" prinsipi XX əsr maarifçili və milli dirçəliş ədəbiyyatının ideoloji sütununa ənənəviyyətindən çıxır. Azərbaycanın xalq şairi Səmed Vurğun onu dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Nizami, Xaqani, Vəqif kimi dahi yazıçılar verən Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və talant simvolu kimi təqdim edirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan və ümumilikdə Şərqi ədəbiyyatında yalnız yazılı yox, ədəbi nəzəriyyənin, tənqidin və intellektual yazı dilinin memarlığı olmuşdur. O, yazıçının kimiliyini dəyişdi, onu saraydan xalqın yanına getirdi, söz ustasından ziyanlıya çevirdi.

Axundzadənin Avropa üslubunda yazılmış, satirik elementlərlə zəngin komedyaları və tənqidli məktubları Osmanlı imperiyasında da geniş yayılmışdır. Əsərləri İstanbulda çap edilmiş, Təzəzimət dövrünün isləhatçıları olan Namiq Kamal, Şinasi, Əhməd Midhet Efendi kimi maarifçilər onu "Şərqi Volteri" kimi təqdim etmişdir. Hətta müasirleri arasında belə bir fikir yayılmışdı: "Volter Fransaya nədir, Axundzadə də Qafqaza və İrana odur". Axundzadənin maarifçi-realist təfəkkürü Rusiya müsəlman ziyalıları - İsmayıllı Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura kimi simalar üçün də ciddi ideya qayna-

ğı olmuşdur. Onlar Axundzadənin sistemli düşüncə tərzini "Türk modernizminin intellektual bünövrəsi" adlandırdılar.

Ədəbiyyat tariximizdə maarifçi və realist baxışları ilə seçilən Mirzə Fətəli Axundzadənin yaratdığı komik obrazlar və satirik əsərlər çoxlarını güldürsə də, müəllifin şəxsi həyatında yaşadığı faciələr bu gülüşlərin arxasında hansı ağrının dayandığını göstərirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə 1878-ci il martın 10-da Tiflisdə vəfat etmişdir. Ölümünün səbəbi kimi ürək çatışmazlığı gösterilmişdir. Müxtəlif tarixi mənbələr onun ömrünün son aylarında ağır xəstə olduğunu qeyd etmişdir. Axundzadənin dəfni maarifçi və dini-satirik düşüncəsinə görə yaşadığı dövrün ən böyük ictimai paradokslarından birinə çevrildi. Axundzadənin dəfn yeri barədə bir neçə versiya mövcuddur. Ən geniş yayılmış məlumatə görə, o, müsəlman qəbiristanlığından kənardı, Tiflisdəki qeyri-müsəlmanlar üçün ayrılmış ərazidə dəfn olunmuşdu. Bu, ruhanilərin ona qarşı münasibətinin açıq göstəricisidir. Digər versiyaya görə isə Axundzadə öz vəsiyyətinə əsasən müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbrinin yaxınlığında dəfn olunmuşdur. Lakin bu məlumatın dəqiqiliyi tam təsdiqlənməmişdir.

Mirzə Fətəli iki dəfə ailə qurmuşdu. İkinci evliliyi olan Tuba xanımla nikahından 13 övladı dünyaya gəlib.

Lakin onların yalnız ikisi - Rəşid bəy və Nisə xanım sağ qalıb. Mirzənin oğlu Rəşid bəy Axundovun həyatı da atasının yolunu təkrar edən acı taleyə çevrilib, o, intihar yolunu seçib. Rəşid bəyin yeganə oğlu, babaşının adını daşıyan Fətəli Axundov isə bezi mənbələrə görə, "Molla Nəsreddin" jurnalının emekdaşı İsmayıllı Həqqi ilə eyni vaxtda sovet repressiyalarının qurbanına çevrilib və 1938-ci ildə güllələnib.

Mirzə Fətəli Axundzadənin xatirəsi respublikamızda və digər ölkələrdə müxtəlif dövrlərdə böyük ehtiramla anılmış, onun ərsinə həsr olunmuş bir çox mədəni və elmi tədbirlər keçirilmişdir. 1962-ci ildə anadan olmasının 150 illik yubileyi Ümumdünya Sülh Şurasının qərarı ilə keçirilmiş, ümumittifaq səviyyəsində təntənə ilə qeyd olunmuşdur. 1965-ci ildə onun adına üç Respublikası Dövlət Mükafatının təsis edilmişdir. 1982-ci ildə isə Azərbaycan KP MK tərəfindən 170 illik yubileyi keçirilmiş, 1983-cü ildə Tbilisidə ev-muzeysi açılmışdır. 2005-ci ildə Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütłəvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" sərəncamına əsasən M.F.Axundzadənin əsərlərinin üçüncüliyi çap olunmuşdur. 2007-ci ildə etibarən Tbilisidəki ev-muzeysi "M.F.Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Muzeyi" adı ilə fəaliyyət göstərmeye başlamışdır. 2010-cu ildə 200 illik yubileyi ilə bağlı dövlət səviyyəsində xüsusi sərəncam verilmiş, 2011-ci ildə Tbilisidəki 73 sayılı Azərbaycan məktəbinin qarşısında onun büstü ucaldılmışdır. 2012-ci ildə isə yubiley, Şəki də daxil olmaqla ölkənin müxtəlif bölgələrində geniş şəkildə qeyd edilmiş, haqqında "Sübħūn sefir" adlı sənədli film çəkilmiş və Moskova M.I.Rudomino adına Xarici Ədəbiyyat Kitabxanasının qarşısında heykəli qoyulmuşdur.

Bu gün Mirzə Fətəli Axundzadənin ərsi təkçə ədəbi deyil, dövlətçilik, dünyəvilik və azad düşüncə sisteminin dayağı kimi yenidən aktuallaşdır. Onun ideyaları çağdaş Azərbaycan Konstitusiyasının ruhuna uyğun gəlir. Hüququn alılıyi, dini neytrallığı, təhsilin sekulyar əsaslarla təşkil və fikir plüralizmi Axundzadənin XIX əsrdə iəli sürdüyü düşüncədə öz əksini tapır.

Mirzə Fətəli Axundzadə Şərqi fiqir azadlığının başlangıcı, özündürəkin intellektual kodu, müasirliklə mili kimliyi birləşdirən ideoloji qövsüdər.

Ləman TƏHMƏZ, "Respublika".